

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РІВНІВ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ — МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

Наукові праці МАУП, 2008, вип. 2(18), с. 275–279

Проаналізовані деякі важливі наукові підходи у визначенні сутності відповідальності та її основних компонентів. На підставі результатів констатуючого експерименту, проведеного автором, виявлені чотири рівні відповідальності у студентів — майбутніх педагогів, а також розкриті їхні соціально-психологічні особливості.

В умовах європейської інтеграції, входження України в освітньо-науковий простір Європи великого значення набуває проблема формування відповідальності у студентів — майбутніх учителів.

Одним із пріоритетних завдань, спрямованих на реалізацію цілей Болонської декларації, є визначення загальних і спеціальних компетенцій випускників вузів. Загальні компетенції:

- інструментальні (когнітивні та методологічні здібності, глибокі базові знання, вміння оперувати інформацією, здатність вирішувати проблеми);
- міжособистісні (здібності виражати почуття і налагоджувати стосунки, здатність до соціальної взаємодії і співпраці у групі);
- серед системних компетенцій (здатність застосовувати знання на практиці, здібності до навчання і дослідницької діяльності, здатність до ініціативи і підприємництва, прагнення успіху) виокремлюється також відповідальність.

На нашу думку, відповідальність є інтегральною, однією із найважливіших якостей особистості, від якої значною мірою залежить формування всіх видів компетенцій у студентів.

У психолого-педагогічній літературі з проблем навчання і виховання студентів вузів розповсюджений поділ студентів на відповідальних і безвідповідальних. Педагог С. Вітвіцька, враховуючи критерії відповідальності, які найчастіше визначають дослідники цієї проблеми (повнота виконання завдань, термін їх здачі, зацікавленість роботою), описує три групи студентів: 1) дійсно

відповідальних; 2) виконавців; 3) безвідповідальних [3].

Дійсно відповідальних вона характеризує так: “творчий підхід до виконання роботи. Завдання виконують вчасно, у великих обсягах, мають бажання проводити наукову роботу” [3, 106].

Досліджуючи фактори соціальної зрілості студентів педагогічного вузу, В. Радул до критеріїв рівня сформованості соціальної зрілості (соціальне самовизначення, соціальна активність) відносить також соціальну відповідальність: “прагнення оволодіти міцними знаннями, врахування громадської думки щодо своєї діяльності, вболівання за доручену справу [6, 124]. Автор розкриває зв'язок високого рівня соціальної зрілості і відповідального ставлення до навчання.

Відомий психолог С. Рубінштейн вважав, що у психологічній структурі особистості особливе місце посідають самосвідомість і відповідальність. У своїй фундаментальній праці “Основы общей психологии” вчений пише: “... последний, завершающий вопрос, который встает перед нами в плане психологического изучения личности, это вопрос о ее самосознании, о личности как “Я”, которое в качестве субъекта сознательно присваивает себе все, что делает человек, относит к себе все исходящие от него дела и поступки и сознательно принимает на себя за них ответственность в качестве их автора и творца” [7, 635].

Дослідник К. Абульханова-Славська, розробляючи проблему стратегії життя, життєвої позиції людини, звертає особливу увагу на таку її якість, як відповідальність, яку вона трактує як здібність відповідати не тільки за себе, а й за інших: “От-

ответственность — это и верность самому себе, доверие к нравственному содержанию собственных чувств, уверенность в своей правоте. Ответственность — это способность отвечать не только за себя, но и за других людей, за их судьбы, за характер своих с ними взаимоотношений” [1, 34].

К. Абульханова-Славська дослідила дві групи дорослих, зокрема студентів, за рівнем розвитку у них відповідальності: 1) виконавці; 2) відповідальні. Характерною рисою виконавців є діяльність в рамках того, що тільки доручено, що відповідає інструкції чи правилу. У відповідальній людини зовнішній обов'язок перетворюється у внутрішню потребу. Такій людині притаманні самостійність, незалежність від зовнішнього контролю, усвідомлення цілісності завдання, що розв'язується [1].

Психолог Г. Татаурова у своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому особливостям формування відповідального ставлення студентів до вивчення іноземної мови, стверджує, що “відповідальне ставлення до навчання — це своєрідна психічна властивість для вираження і реалізації зв'язку студентів з однією із сторін об'єктивної дійсності. Вона являє собою продукт соціального розвитку особистості і характеризується внутрішньою активністю, емоційністю, модальністю, спрямованістю” [10, 52]. Автор описала вияви стійкої та ситуативної відповідальності студентів.

Розкриваючи психологічні механізми розвитку відповідальності особистості в онтогенезі, психологи М. Дригус і Д. Новотний виокремили шість груп студентів (за критерієм рівня розвитку відповідальності) [4, 60–61]:

- 1) відповідальність високорозвинена і за мотивами, і за способом поведінки;
- 2) відповідальність виявляється на рівні зовнішніх вимог, старанність, але безініціативність;
- 3) відповідальність виявляється на високому рівні лише в якомусь одному виді діяльності;
- 4) відповідальність до навчання виявляється несистематично, нестійко;
- 5) безвідповідальність (на підґрунті нерозвинених мотивів; відповідальність виявляється тільки в окремих сферах, пов'язаних з інтересами);
- 6) позитивне ставлення до обов'язків, але систематичне їх невиконання, неорганізованість, нерозвинений самоконтроль, невміння планувати свою навчальну діяльність.

У праці М. Савчина [8] відзначається, що студент при виконанні обов'язків дотримується моральних норм і цінностей, які прийняті у суспільстві, і тому він повинен відчувати відповідальність за своє соціальне оточення.

На думку вченого-психолога І. Беха, непокоїть той факт, що “духовний вакуум став ознакою нашого життя. Людина втратила смак до високої моралі, живе в лоні досить заземлених потреб і не більше... У молодих людей формується переконання, що відповідальність за них несуть інші” [2, 334].

Відомий психолог Н. Коломінський, використовуючи багатий досвід роботи з педагогічними кадрами, показав надзвичайну важливість для керівника освіти вдосконалювати свою особистість, бути відповідальним: “Якщо керівник вважає, що може реально впливати на процес та результат управління, він буде намагатися удосконалювати себе як особистість, підвищувати свою компетентність, розвивати вміння виявляти, аналізувати та оцінювати альтернативи. Такий управлінець з внутрішньою стратегією схильний брати на себе відповідальність” [5, 16].

Таким чином, аналіз соціально-психологічної і педагогічної літератури показав деякі важливі наукові підходи вчених у визначенні сутності відповідальності та рівнів її вияву у студентів.

Спираючись на провідне положення В. О. Сухомлинського про те, що вчитель має справу з найскладнішим, найдорожчим, що є у житті, — з людиною, з формуванням її духовності, інтелекту, почуттів, і це покладає на нього особливу відповідальність [9], ми вважаємо, що подальша розробка проблеми формування відповідальності у студентів — майбутніх учителів є не тільки необхідною, а й має важливу соціальну значущість.

Можна цілком погодитися з точкою зору вченого-педагога С. Вітвицької: “Лише компетентна, самостійна і відповідальна, з чіткими громадянськими позиціями індивідуальність, тобто вихована людина, здатна до оновлення суспільства, забезпечення державності України, розвитку її економіки та культури, виховання такої людини доручено армії освітян” [3, 74].

У нашому дослідженні, проведеному зі студентами перших курсів історичного та філологічного факультетів Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського (412 респондентів, 2005/06, 2006/07 навчальні роки), ставилося завдання: виявити та описати наявний рівень відповідальності у студентів. Вивчаючи філософський, психологічний, педагогічний аспект цієї про-

блеми, узагальнюючи результати психологічних спостережень, письмових опитувань вчителів, а також керуючись діалектичним принципом єдності і взаємодії психічних явищ, ми зробили спробу розробити модель відповідальності у структурі особистості вчителя. Базовим у цій структурі є система ставлення особистості: 1) до людей; 2) до себе; 3) до професії; 4) до навколишнього середовища. В кожній із цих підсистем були визначені найважливіші, на наш погляд, показники відповідальності:

- до людей (соціальна відповідальність): совість, обов'язок, соціальна зрілість, повага до людей, допомога їм, емпатія, альтруїзм, толерантність;
- до себе (відповідальність за саморозвиток і самореалізацію): мотивація (ініціативність, внутрішня чи зовнішня потреба бути відповідальним); інтернальний локус контролю; цілеспрямованість, наполегливість; об'єктивна самооцінка; інтелектуальні, моральні, естетичні якості; здоровий спосіб життя; працездатність; психологічна готовність до сімейного життя; стійка потреба у самовдосконаленні;
- до професії (професійна відповідальність): любов до дітей і професії вчителя; гуманістична спрямованість; психолого-педагогічні вміння, педагогічна техніка; творче педагогічне мислення; педагогічні здібності: академічні, дидактичні, організаторські, комунікативні, прогностичні, акторські;
- до навколишнього середовища (екологічна відповідальність): глибоке розуміння екологічних проблем; бережливе ставлення до людей, до себе, до рослинного і тваринного світу; допомога у збереженні навколишнього середовища.

У процесі констатуючого експерименту з метою виявлення особливостей відповідальності у студентів-першокурсників проводилися психологічне спостереження, психологічні бесіди зі студентами, кураторами, викладачами; застосовувався метод вивчення продуктів діяльності студентів; анкетування студентів і викладачів, метод узагальнюючих і незалежних характеристик.

Констатуючий етап дослідження включав також діагностичні методики: 1) опитувальник багатовимірного функціонального аналізу відповідальності (В. П. Прядеїн); 2) тест "Риса відповідальності" (Л. В. Собчик); 3) опитувальник "Шкала локус-контролю" (Дж. Роттер, адаптація В. Ядова); 4) тест "Оцінка міжособистісних

відношень" (Т. Лірі); 5) опитувальник "Рівень суб'єктивного контролю" (Є. Ф. Бажін, Є. А. Голінкін); 6) опитувальник для діагностики здібностей до емпатії (А. Мехрабієн, М. Епштейн); 7) методика діагностики рівня емпатичних здібностей (В. В. Бойко); 8) тест на виявлення рівня самооцінки (укладач В. Ю. Лівшиць); 9) методика "Цінності орієнтації" (М. Рокич); 10) тест на виявлення рівня сили волі (укладач В. Ю. Лівшиць); 11) тест "В якій мірі Ви впевнені у собі" (В. Н. Панкратов). Використовувались й інші методики.

Узагальнення результатів констатуючого експерименту дало змогу виявити чотири рівні відповідальності студентів: 1) високий; 2) вище за середній; 3) середній; 4) низький. Ці рівні були визначені такими критеріями:

- мотиви діяльності (ініціативність, внутрішня потреба чи зовнішні стимули з боку викладачів, кураторів, громадськості, батьків);
- повнота компонентів відповідальності: когнітивний, емотивний, практичний;
- повнота типів відповідальності (соціальна; професійна; екологічна; відповідальність за саморозвиток і самореалізацію);
- систематичний (епізодичний) вияв відповідальності;
- завершене (часткове), вчасне (невчасне) виконання завдання;
- читання додаткової літератури;
- заняття науковою діяльністю;
- інтернальний (екстернальний) локус контролю;
- стійка (нестійка) потреба у самопізнанні і самовдосконаленні.

Коротко охарактеризуємо соціально-психологічні особливості рівнів відповідальності студентів.

І. Високий рівень. Відповідальність виявляється у всіх зазначених вище типах (становлення до людей, до себе, до професії, до навколишнього середовища). Відповідальність усвідомлюється як одна із провідних якостей вчителя. Високий рівень інтернального локусу контролю; когнітивний, емотивний, практичний компоненти відповідальності. Яскраво виражені внутрішня потреба в тій чи іншій діяльності (ініціативність, самостійність, наполегливість) і позитивні моральні якості.

Глибокий інтерес до навчання: добре володіють програмним матеріалом, вивчають додаткову літературу, постійно відвідують бібліотеку,

вчасно і повною мірою виконують завдання, які часто мають творчий характер; виявляють постійний інтерес до наукової діяльності; беруть активну участь у роботі студентських науково-практичних конференцій; усвідомлюють роль психолого-педагогічних знань у формуванні професійної майстерності майбутнього вчителя; із задоволенням беруть активну участь в акціях допомоги дітям-сиротам, вихованцям інтернатів, дітям родичів, знайомих. Часто організують туристські поїздки, відвідування театру, кінотеатру, виставок. Постійно беруть участь у художній самодіяльності. Мають постійну потребу в самопізнанні і самовдосконаленні своєї особистості. Постійно відповідальні, стійкі у своїх позиціях. Беруть активну участь у громадській роботі студентської групи.

II. Вище за середній рівень. Характеризується тим, що ініціативність і самостійність виявляються неповною мірою, більше виражені когнітивні, емотивні, ніж практичні компоненти відповідальності. У студентів цього рівня спостерігаються всі чотири типи відповідальності, але без цілісності її компонентів.

Більшість завдань студенти виконують добросовісно, але деякі з них роблять невчасно і не завершують. Додаткову літературу вивчають не до всіх семінарських і практичних занять. Науковою роботою займаються несистематично; у них виявляється середній рівень інтернального локусу контролю, в незначній кількості — високий.

Моральні якості виявляються у більшості показників на середньому, значно менше на високому рівнях; вольові якості — на середньому, деякі на високому рівнях. Інтерес до вивчення додаткової психолого-педагогічної літератури нестійкий. Приділяють увагу шефській роботі з дітьми, але не систематично. Відвідують театр, кінотеатр, музеї, бувають в туристичних поїздках, але самі вони рідко організують культурні заходи.

Охоче беруть участь у художній самодіяльності (але їх треба постійно організовувати).

Виявляють інтерес до самопізнання і самовдосконалення, але не постійний і не завжди глибокий.

III. Середній рівень. Типові риси: слабка внутрішня мотивація, мало розвинені ініціативність і самостійність. Виконують навчальні завдання, але тільки в рамках програми і за вказівками викладача; не завжди доводять справу до кінця і не дотримуються терміну виконання.

Переважає розвинений когнітивний компонент відповідальності, емотивний і практичний ситуативно. Слабкий інтерес до наукової діяльності (і зовнішньої стимуляції). У студентських науково-практичних конференціях беруть пасивну участь (як слухачі).

Переважає середній рівень інтернального локусу контролю. Громадські доручення виконують епізодично. Рідко відвідують театр, музеї, виставки. Моральні якості виявляються на середньому, деякі на високому і низькому рівнях. Інтерес до вивчення додаткової психолого-педагогічної літератури низький. Шефська робота з дітьми викликає інтерес епізодично.

Беруть участь у художній самодіяльності (здебільше підготовка до свят). Незначна потреба у самопізнанні і самовдосконаленні особистості.

IV. Низький рівень. Відсутня внутрішня мотивація діяльності, немає ініціативності, самостійності, не усвідомлюється важливість відповідальності як однієї з провідних рис майбутнього вчителя. Недобросовісне ставлення до навчання (дуже часто пропускають заняття, запізнюються, часто не виконують практичні завдання, невчасно здають заліки та іспити), часто конфліктують з однокурсниками, викладачами, батьками. Наукові інтереси відсутні. Не беруть ніякої участі у громадському житті групи та університету, в художній самодіяльності; дуже рідко відвідують театр (переважно кінотеатр). Не беруть участі у шефській роботі з дітьми.

Переважає високий рівень екстернального локусу контролю. Низький і середній рівень розвитку моральних якостей, здебільше низький рівень вольових якостей. Підвищений чи понижений рівень самооцінки.

До самопізнання і самовдосконалення своєї особистості ніякого інтересу не виявляють.

Таким чином, ми розглянули деякі соціально-психологічні особливості рівнів вияву відповідальності у студентів-першокурсників гуманітарного університету. В нашому подальшому дослідженні цієї проблеми необхідно: 1) виявити причини високого чи низького рівня відповідальності студентів; 2) з'ясувати особливості розуміння викладачами вузів причин відповідальної чи безвідповідальної поведінки студентів; 3) проаналізувати соціально-психологічні умови розвитку відповідальності студентів; 4) визначити деякі шляхи підвищення рівня відповідальності у студентів — майбутніх учителів.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. — М.: Мысль, 1991. — 196 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. — Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади. — К.: Либідь, 2003. — 342 с.
3. Вітвіцька С. С. Основи педагогіки вищої школи: Метод. посіб. для студ. магістратури. — К.: Центр навч. літ., 2003. — 316 с.
4. Дригус М. Т., Новотный Д. Психологические механизмы развития ответственности личности в онтогенезе // Психологическая наука: проблемы и перспективы: Тез. науч. сообщ. Всесоюз. конф., посвящ. 90-летию со дня рождения Г. С. Костюка: В 3 ч. — Ч. 1. — К., 1990. — С. 60–61.
5. Коломінський Н. Л. Психологія педагогічного менеджменту: Навч. посіб. — К.: МАУП, 1996. — 176 с.
6. Радул В. В. Фактори соціальної зрілості студентів педвузу: Навч. посіб. із спецкурсу для студ. педвузів. — К., 1994. — 144 с.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2004. — 713 с.
8. Савчин М. В., Татомир Л. П. Ответственность личности и ее проявление в системе поведения и общения // Психология педагогического общения: Сб. науч. тр. / Под ред. А. А. Бодалева. — Кировоград, 1992. — Т. 4. — С. 43–48.
9. Сухомлинський В. О. Вибр. твори в п'яти томах. — Т. 2. — К.: Рад. шк., 1979. — 717 с.
10. Татаурова Г. П. Психологічні особливості формування відповідального ставлення до вивчення іноземної мови у студентів вищих учбових закладів: Дис. ... канд. психол. наук. — К.: Ін-т пед. освіти і освіти дорослих АПН України, 2007. — 272 с.

Проанализированы некоторые важные научные подходы в определении сущности ответственности и ее основных компонентов. На основе результатов констатирующего эксперимента, проведенного автором, выявлены четыре уровня ответственности у студентов — будущих учителей, а также раскрыты их социально-психологические особенности.

Social psychological peculiarities of levels of the students' responsibility — future teachers. Some important scientific approaches in definition of responsibility's essence and its main components are analysed in this article. On the basis of state experiment, carried out by the author of this article, 4 levels of the students' responsibility — future teachers were revealed and also social psychological peculiarities were defined.

Надійшла 27 лютого 2008 р.